

Gdje su “nestali” stećci?

Tatjana Mićević-Đurić

Mostar

Edita Vučić

Mostar

Abstract: Stećci, monolithic tombstones, are the bearers of the unique sepulchral culture of the Bosnian and Hum Middle Ages. Considering the fact they are located in natural surroundings, and regarding their total number, artistic and design characteristics, stećci represent the cultural phenomenon of medieval Europe. Due to the previous reflections on the stećak as a phenomenon of the Bosnian Middle Ages, the following issues were not debated: Where did the stećak tombstones “disappear”? Did stećci just stop being made or did they continued to “live” in certain modified forms of the tombstones? There are also later tombstones, both Muslim and Christian, which, through the evolution of form, depict specific situations of coexistence of members of different religions.

Key words: stećci, evolution of forms, new socio-political and artistic currents, cross shaped tombstones

Stećci predstavljaju najznačajniji segment srednjovjekovne bosanske sepulkralne kulture i umjetnosti, antropogeni produkt čiji je nastanak uvjetovan poimanjem života i smrti, društvenim okolnostima, religijom, tradicijom, ali i prežitcima ranijih epoha.¹ Iako novija istraživanja ukazuju na promjenu brojnog stanja stećaka, kao relevantne uzimamo podatke iz druge polovice 20. st., prema kojima je na više od 3.162 lokaliteta evidentirano oko 70.000 nadgrobni spomenika.² Ti kameni nadgrobni spomenici klesani su na prostoru srednjovjekovne Bosne i Huma, te graničnih prostora Hrvatsko-ugarskog kraljevstva, srpske srednjovjekovne države i Dubrovačke Republike. Kronološki raspon u koji se smješta izrada stećaka kreće se od druge polovice 12. stoljeća, vremena u koje su datirani prvi stećci oblika ploče na temelju uklesanog i pročitano natpisa, kontinuirano s najjačim intenzitetom klesanja stećaka u oblicima ploče, sanduka, sljemenjaka, krstače i stuba tijekom 14. i 15.

stoljeća. Taj vremenski raspon, bez prekida sve do 16. stoljeća, moguće i kasnije, smatra se vrhuncem umjetnosti izrade stećaka, jer rezultati arheoloških istraživanja upućuju na to kako izrada stećaka ne prestaje ni nakon osmanlijskih osvajanja.

Iako više ili manje ozbiljna i sustavna istraživanja srednjovjekovnih bosansko-hercegovačkih nadgrobnika traju već dosta dugo,³ mnogo toga ostaje još uvijek nepoznato o tom istaknutom i autentičnom izrazu srednjovjekovlja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Tek s osnutkom Zemaljskog muzeja u Sarajevu krajem 19. stoljeća dolazi do prvih multidisciplinarnih istraživanja. Najvažnija sustavna istraživanja stećaka na čitavom teritoriju njihova rasprostiranja poduzeta su u drugoj polovici 20. stoljeća, nakon završetka Drugog svjetskog rata, kada se došlo do prvih relativno potpunih podataka.⁴ Nažalost, naše vrijeme nije donijelo mnogo napretka u smislu

¹ UNESCO 2015, 123. Definicija pojma stećak objedinjena je u UNESCO-vom Nominacijskom dosjeu i glasi: *Stećci (pl.) are medieval monolithic tombstones found on almost all the territory of Bosnia and Herzegovina, in the western parts of Serbia and Montenegro, and in central and southern parts of Croatia.*

² Bešlić 1982, 67.

³ Kuripešić 2001, 29-30. Iz osmanskog perioda nemamo pisanih izvora o stećcima sve do sredine 18. st., od kada datiraju prvi zapisi iz pera putopisaca, povjesničara amatera i franjevac. O stećcima Dalmacije i Bosne i Hercegovine pisali su: A. Fortis, fra G. Vinjalić, A. Kačić Miošić, A. Sapijha, fra P. Bakula, Sir A. Evans i dr.

⁴ Anđelić 1984, Benac 1952; 1967; Bešlić 1971; 1982; Miletić 1982; Vego 1954; 1964; Wenzel 1965.

povećavanja spoznaja o stećcima. Ipak, od kraja devedesetih godina prošloga stoljeća realizirano je više projekata, od kojih treba istaknuti izložbu pod nazivom *Stećci* održanu u Zagrebu 2008. godine i Međunarodni znanstveni skup *Šefik Bešlagić i stećci* održan u Sarajevu 2014., kojima se pažnja javnosti, ali i struke, ponovno uputila na stećke. Svakako je među takvim projektima najvažnija nominacija stećaka za upis na UNESCO-ov Popis svjetske baštine u koji su i prihvaćeni 2016. godine. U sadašnjem trenutku problemi daljnjeg istraživanja stećaka u velikoj mjeri odnose se prvenstveno na nepostojanje sustavnosti u organizaciji djelatnosti zaštite kulturno-povijesne baštine u Bosni i Hercegovini, kao i istraživanja koja se u tu svrhu trebaju poduzimati, što je uvjetovano postojećom legislativom u toj oblasti i kroničnim nedostatkom sredstava.

Pretpostavlja se kako uniformiranost izrade stećka kao nadgrobna spomenika, te učestalost nekih motiva i natpisa, upućuju na općeprihvaćeni zajednički način pokapanja i težnju pojedinca za identificiranjem s ostalim članovima zajednice. Ukoliko rezimiramo postojeće podatke, jasno je kako su postojeće spoznaje relativne, kako ništa nije utvrđeno s potpunom sigurnosti, te uviđamo kako je u dosadašnjim istraživanjima uglavnom dominantna nadzemna dimenzija stećka, dok su arheološka istraživanja grobnih cjelina zastupljena u znatno manjoj mjeri.⁵ Stoga i ne čudi kako se u postojećoj literaturi raspravlja o brojnosti i rasprostranjenosti, oblicima, reljefnim ukrasima i natpisima preko kojih se pokušavalo rastumačiti podrijetlo i pripadnost tih nadgrobničkih spomenika, a datiranje, osim u nekim izuzetnim slučajevima, uvijek je ostajalo okvirnim.

⁵ Bujak 2018, 255-256. Prva iskopavanja grobnih cjelina na području Bosne i Hercegovine datiraju u drugu polovinu 19. stoljeća. Sva istraživanja provedena do 50-ih godina 20. stoljeća bila su manjeg opsega. Izuzetak je arheološko istraživanje na lokalitetu Zidine u Arnautovićima kod Visokog tijekom kojega je K. Patsch pronašao krunidbenu crkvu i grobove bosanskih kraljeva, te veliku srednjovjekovnu nekropolu. U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata intenzivirana su istraživanja grobova pod stećcima, a u nekoliko slučajeva istražene su i cijele nekropole. Dvadeset prvo stoljeće donijelo je napredak u kontekstu interdisciplinarnih istraživanja koja su urodila novim spoznajama o načinu ukapanja pod stećcima i životima pokojnika. U Hrvatskoj je također arheološki istražen znatan broj lokaliteta, od kojih su neki imali zaštitni karakter. Istraživanja u Srbiji bila su manjeg opsega, dok u Crnoj Gori, na temelju do sada raspoloživih podataka, nije bilo arheoloških istraživanja grobova ispod stećaka.

Upravo bi sustavna arheološka istraživanja mogla riješiti taj problem. Pored činjenice da arheologija, kao znanstvena disciplina, daje uvid u život kasnosrednjovjekovne populacije, datiranje ljudskih zemnih ostataka moglo bi potvrditi ili bi opovrgnulo dosadašnje okvirne datacije. Također, datiranje nalaza u grobovima ispod stećaka olakšalo bi utvrđivanje geneze tipova oblika srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika te vjerojatno dalo odgovor na pitanje o tome kada je prestalo njihovo klesanje.

Dosada iznijete tvrdnje i pretpostavke o datiranju srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika, o početku, vrhuncu i završetku njihove izrade, kao i o genezi oblika, temeljene su uglavnom samo u razmatranju vizualne forme stećka te ponekom natpisu koji je davao sigurnije povijesne podatke u vidu nekog imena ili događaja koji su se sa sigurnošću mogli datirati. Evoluciju oblika moguće je pratiti u razdoblju od 12. do 16. st., počevši od klesanja amorfnih kamenih blokova i ploča, preko oblika sanduka i sljemenjaka, do krstača i stubova, iako je nedvojbeno kako se najjednostavniji oblici nadgrobničkih spomenika izrađuju i u kasnijim razdobljima.

Iako je sistematizacija oblika stećka tema o kojoj se uvijek može diskutirati,⁶ najčešće se uzima klasifikacija koju je napravio A. Benac na temelju oblika zastupljenih na nekropoli Radimlja: ploča, ploča s podnožjem, sanduk, sanduk s podnožjem, visoki sanduk do visokog sanduka s podnožjem, sarkofag te sarkofag s podnožjem i križ.⁷ Pri tome treba napomenuti kako je bilo mnogo

⁶ Bešlagić 1982, 75-79. Prvi pokušaj tipološke obrade stećaka pripisuje se Đ. Stratimiroviću, koji ih je 1891. godine podijelio u 4 kategorije: ploče, kamenja, znakovi uspravni i spomenici. Svaka od kategorija imala je svoju podjelu. P. Kaer je na temelju poznavanja dalmatinskih stećaka izvršio podjelu na jednostavne oblike, dvostruke oblike i ostale oblike. Stećcima u Srbiji bavio se mađarski arheolog F. Kanitz podijelivši ih na stećke u obliku ploče, kocke i sarkofaga. Truhelka ih je prvo podijelio na ploče, tumbe, sarkofage, nišane i krstove, da bi ih 1942. godine podijelio u tri osnovna oblika: ploča, stećak u obliku sarkofaga ili tumbe i stupac. V. Čurčić, vrsni poznavatelj stećaka u BiH, podijelio ih je na ploče, sanduke, sanduk-ploče, sarkofage i dvostruke spomenike. Proučavanjem stećaka na Radimlji, u okolini Olova i Širokoga Brijega, A. Benac izvršio je podjelu na 9 osnovnih oblika: ploča, ploča s podnožjem, sanduk, sanduk s podnožjem, visoki sanduk, visoki sanduk s podnožjem, sarkofag, sarkofag s podnožjem i krst. Osim navedenih autora, stećke u okolici Ludmera proučavao je D. Sergejevski, područje Ljubuškoga M. Vego, Imotske krajine L. Katić i dr.

⁷ Benac 1950.

Slika 1. Ploče na lokalitetu Šarampovlje u Kruševu kod Mostara (autor)

oprečnih mišljenja o tome koji se spomenici s obzirom na njihova formalno-oblikovna svojstva uopće mogu nazvati stećcima, odnosno mogu li se stećcima nazvati amorfne ploče, ploče, muslimanski nišani, krstače i neukrašeni spomenici, ili je taj termin prikladan samo za bogato reljefno ukrašene sanduke i sljemenjake. Vremenom se pristupilo znanstvenoj obradi svih navedenih oblika nadgrobni spomenika.⁸

Najstariji i najjednostavniji oblik nadgrobno-ga spomenika jeste ploča, položeni monolit, korišten u okviru sepulkralne prakse bizantskoga Istoka i latinskoga Zapada. Na temelju natpisa koji datira iz druge polovine 12. st., najstarijom se smatra ploča trebinjskog župana Grda.⁹ Nadgrobni spomenici tipa ploče u prosjeku označavaju grobnu ploču čija visina ne prelazi 30 cm. Duljinom (150–200 cm) i širinom (70–100 cm) one mogu varirati od manjih jednostavnih, do impozantnih formâ karakterističnih za prostor Hercegovine. Neki primjerci pokazuju i izvjesna odstupanja od jednostavnog pravokutnog

oblika tako da imaju zaobljene ili zašiljene čelne strane. Amorfne ploče, nadgrobnicima koji se upitno mogu svrstati u stećke, smatraju se one što uopće nisu klesane ili se klesanju pristupilo s malo truda.

Prema Bešlagiću je do 1982. godine evidentiran 16.591 stećak u obliku ploče, što je 24 % od ukupnoga broja stećaka.¹⁰ (Sl. 1.) Isti autor također smatra kako su stećci oblika ploče vjerojatno nastali po uzoru na ploče slabije klesarske obrade pronađene unutar i uokolo crkvenih građevina. Kvalitetnije klesane ploče ukrašene reljefima i epitafima smatraju se posljedicom socijalne

⁸ Bešlagić 1982, 31–32.

⁹ Bešlagić 2004, 123.

¹⁰ Bešlagić 1982, 31–32. Bešlagić navodi kako taj podatak nije u potpunosti točan, jer su u pokušaju klasifikacije oblika mnogi poluobrađeni amorfni oblici uvršteni u ploče. Rezultat toga su podijeljena mišljenja treba li tanke ploče, manjih dimenzija, s ukrasima ili bez njih, koje se nalaze u sklopu srednjovjekovnih nekropola, ali i izvan područja njihove rasprostranjenosti, uopće tretirati kao stećke. Takvih se primjera s uklesanim epitafom ili reljefnim motivom nalazi u Polimlju, sjeverozapadnoj Bosni i u Dalmaciji; Vego 1961a. Vego navodi kako su tijekom ranog srednjeg vijeka u Hercegovini iznad groba pokojnika postavljane lomljene ploče. Mišljenja je kako se radilo o prežicima ilirskih i got-skih običaja.

Slika 2. Visoki sanduci na postolju, lokalitet Šarampovo (autor)

diferencijacije unutar društvenih skupina u kojima su se takvi spomenici postavljali iznad grobova imućnijih članova zajednice. Važno je istaknuti kako klesanje ovog tipa nadgrobno spomenika ne prestaje razvojem novih oblika, već traje i dalje, kada se razvijaju novi oblici stećka, čak i u vrijeme pojave onih kojima dominantna nije horizontala, već vertikalna.

U literaturi je uvriježeno mišljenje kako su širenje državnog teritorija pod vlašću bana Stjepana II., jačanje trgovačkih veza s mediteranskim zemljama i razvoj rudarstva sredinom 14. st., doveli do ekonomskog prosperiteta, a sukladno tome, posredno, i do pojave i potrebe da se vidljivim, izvanjskim znakovima pokaže pripadanje širem europskom prostoru. Takva shvaćanja i nastojanja mogu se iščitati, među ostalim, i u činjenici da se upravo u tom vremenu počinju javljati viši oblici nadgrobni spomenika, odnosno da se ploča počinje transformirati u kvadar sanduka, što evoluciju niskog oblika nadgrobno spomenika – ploče u monumentalniji prizmatični oblik pod nazivom sanduk povezuje s daljnjim stupnjem u razvoju feudalnog društva na našim prostorima.¹¹

¹¹ Bešlagić 1971, 24–25. Najjednostavniji neukrašeni sanduci datiraju iz vremena vladavine banova Stjepana i Tvrtka. U

Geneza oblika nadgrobni spomenika u obliku sanduka može se pratiti od pojave nižih prizmatičnih oblika slabije obrade i bez ukrasa, preko onih čija se visina kreće u rasponu 30–80 cm, neukrašenih, slabije ili bolje klesanih, do monumentalnih primjeraka visine oko 2 m, bogato ukrašenih motivima ili figuralnim prikazima. (Sl. 2.)

Općenito, prosječna duljina stećka u obliku sanduka kreće se 150–200 cm, širina 70–100 cm, a visine im variraju 40–80 cm. Vertikalne im strane mogu biti sužene prema dolje ili prema gore. Prema Bešlagiću, “sanduci predstavljaju najkarakterističniji formalno-oblikovni izraz stećaka”.¹² Lovrenović navodi kako “sanduci najavljuju početak zrele razvojne faze umjetnosti stećaka”.¹³ Istraživanja su pokazala da su stećci u obliku sanduka najzastupljeniji oblici na koje u Bosni i Hercegovini otpada 64% od ukupnog broja stećaka.¹⁴

U taj broj uvršteni su i stećci koje smatramo podgrupama oblika sanduka koji su zbog sitnijih

red najstarijih, pored sanduka u Vranjevom Selu kod Neuma, spadaju i oni na nekropoli Grčka glavica – Biskup kod Konjica, gdje su pokopani članovi obitelji Sankovića.

¹² Bešlagić 1982, 84–93.

¹³ Lovrenović 2009, 58.

¹⁴ Bešlagić 2004, 101.

varijacija temeljnoga oblika ili drugačijih proporcijских odnosa i veličina izdvojeni kao zasebne skupine. Najčešće varijacije temeljnoga oblika prepoznaju se u postoljima na koja se osnovni oblik stećka postavlja. Tako razlikujemo podgrupe sanduka s postoljem i sanduka na postolju. Sanduk s postoljem pravokutni je paralelopiped koji svojim proširenim donjim dijelom čini stopu, tj. postolje, dok sanduk na postolju ima ploču načinjenu iz posebnog komada kamena. Treba spomenuti kako su nađeni i primjerci s dva ili tri takva postolja. I kod ovog tipa spomenika vertikalne strane mogu biti nakošene, visine im variraju kao i kod osnovnoga oblika, a dokazano je i postojanje sanduka sa stubama na čelnoj ili bočnoj strani.

Druga podgrupa stećaka u obliku sanduka izdvojena je zbog svoje visine. Sve one spomenike više od 80 cm svrstavamo u podgrupu koju nazivamo visokim sanducima, koji zbog promjene proporcijских odnosa visine i dužine, a osobito širine spomenika, najavljuju pojavu i razvoj oblika stećaka kod kojih će dominirati vertikalnost umjesto horizontalnosti. Takav razvoj proporcijских odnosa dimenzija stećka u obliku sanduka ukazuje na smjer u kojem će se razvijati umjetnost stećaka koju na kraju obilježava pojava stojećih oblika. U takvim promjenama u razvoju oblika stećka prepoznaju se odjeci, veze i prožimanja različitih elemenata umjetnosti europskog prostora, osobito susjednih sredina i novonastalih kulturnih prilika u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini, odnosno zbivanja srodna onim promjenama u umjetničkom razvoju koje su na Zapadu dovele do prelaska iz romaničke u gotičku umjetnost. Tako se, smatramo, u genezi oblika stećka mogu pratiti, jednako kako se to dosad činilo uglavnom samo s reljefima, veze s umjetničkim pojavama na susjednim prostorima, osobito primorskim, i odrazi srednjovjekovnih umjetničkih stilova u umjetnosti stećaka. U tome smislu, čini se da nije nevažna činjenica da su visoki sanduci karakteristični za nekropole istočne Hercegovine, iako ih ima i na nekropolama zapadno od Neretve. Zapravo nam prostor istočne Hercegovine, prostor koji je višestruko i intenzivno bio povezan s primorjem, prvenstveno Dubrovnikom, daje najviše elemenata za raspravu o evoluciji oblika stećka i inovacijama u umjetničkom izričaju te vrste umjetnosti,

osobito u vremenu za koje se smatra da predstavlja završnu fazu klesanja stećaka.

Sljedeći razvojni oblikovni tip stećka – sljemenjak – po svojoj genezi i mogućnostima variranja osnovnoga oblika vrlo je sličan sanduku. Klesan je slično sanduku i, u pravilu, ponavlja slične raspone dimenzija, s tom bitnom oblikovnom razlikom što je gornja strana preobražena u dvije kose stranice, nalik na dvoslivni krov. Zbog toga su se njegove čelne strane preobrazile iz oblika trapeza u oblik peterokutnika. Krov sljemenjaka može imati više ili manje strme strane, a na nekropolama ima slučajeva gdje krovne plohe prelaze vertikalne ivice, kakve nalazimo na imotskom, cetinskom, travničkom, kupreškom i posuškom području.

Oblici s postoljem, isto kao i sanduci, mogu imati postolja isklesana iz istog komada ili drugoga komada kamena. I u ovom primjeru postoje varijacije u visinama, duljinama i razlikama dijelova u visini i dužini. (Sl. 3.) Također, oni imaju svoje podvrste, u ovisnosti o dimenzijama krovnih ploha, bočnih i vertikalnih ploha te broja postolja. Dimenzije i način ukrašavanja variraju i ovise o mnogobrojnim čimbenicima. Od ukupnoga broja stećaka, na ovaj tip otpada oko 9 %.

U razmatranju geneze oblika stećaka i mjesta sljemenjaka u tom razvoju, važno je osvrnuti se na mišljenje N. Miletić koja je na temelju bogate dekoracije i natpisa zaključila da se radi o nadgrobnim spomenicima članova imućnih obitelji.¹⁵ Iako se takvo mišljenje doista čini prihvatljivim, bez provedbe sustavnih arheoloških istraživanja i antropoloških analiza ljudskog osteološkog materijala ispod stećaka ono se ne može ni potvrditi ni osporiti. Unatoč činjenici da je oblik sarkofaga na našim prostorima poznat još preko ranokršćanskih, pa i rimskih sarkofaga,¹⁶ D. Lovrenović pojavu stećka u obliku sljemenjaka ne veže za te spomenike, nego iznosi mišljenje o tome da se njihova pojava može povezati s predromaničkim sarkofazima koji se mogu vidjeti u dalmatinskim gradovima, te da upravo ti predromanički sarkofazi predstavljaju kronološku i

¹⁵ Miletić 1982, 33-36, 159.

¹⁶ Zbog toga što podsjećaju na rimski sarkofag u literaturi ih se susreće pod istim nazivom. Klesani su iz jednog komada kamena i služili su kao nadgrobni spomenici, dok je rimski sarkofag iznutra bio šupalj da bi se u nj položilo tijelo pokojnika. Antički svijet smatrao je sarkofag *Domus aeterna* – vječnim počivalištem.

Slika 3. Visoki sljemenjaci na lokalitetu Ričina (autor)

tipološku vezu između antičkih i kasnosrednjovjekovnih sarkofaga, pa tako i naših sljemenjaka.¹⁷ Lovrenovićevo mišljenje posredno podupire ranije mišljenje N. Miletić. Pojava stećka u obliku sljemenjaka, nadgrobnog spomenika koji u okviru umjetnosti stećaka predstavlja najrazvijeniji ležeći oblik, može se na osnovi natpisa datirati u prva desetljeća 15. st. Ta relativno kasna pojava stećka u obliku sljemenjaka kronološki se podudara s općenito prisutnim nastojanjem na vertikalnosti koje se javlja krajem srednjeg vijeka pod utjecajem gotičke umjetnosti, čime se potvrđuje pretpostavka N. Miletić o sljemenjacima kao primjeru koji dokazuje sve razvijenije feudalno društvo, jer su samo ti slojevi mogli doći u dodir s razvijenom gotičkom umjetnosti primorskih gradskih sredina.

Kao i kod sanduka, i kod sljemenjaka se javljaju spomenici izrazito naglašene visine. Osobito su oni u Hercegovini dosta visoki, a u nekim su primjercima bočne i čeone strane jako sužene prema dnu, što uz proporcionalno smanjivanje širine tih stranica dodatno doprinosi naglašavanju vertikalnosti njihova oblika. Ponovno, čini se

kako se na tom prostoru, koji je stalno bio u tijesnom kontaktu s primorjem i Dubrovnikom, jasnije iskazuju dodiri i veze s prostorom primorja, koji se očituju, među ostalim, i prihvatanjem umjetničkih utjecaja. U sljemenjacima Hercegovine, koji se ističu ne samo naglašenom visinom već i izrazito kvalitetnom obradom kamena te bogatom reljefnom dekoracijom, monumentalnošću i elegancijom, očituje se prihvatanje gotičkih umjetničkih oblika, njihovo transponiranje u autohtoni umjetnički oblik, odnosno istinsko uklapanje umjetnosti stećaka u opće tokove kasnosrednjovjekovne umjetnosti na najbolji način. Taj je proces bio izravno povezan s razvojnom linijom ekonomskog jačanja bosansko-humskog feudalnog društva.

Jednako kako se u tipološkom razvoju stećaka može pratiti razvoj od ploče do sve masivnijih oblika, što se tumači razvojem društvenih odnosa i jasnijom artikulacijom pripadanja širem europskom kulturnom prostoru, tako se može pratiti i razvoj proporcija spomenika, koje s vremenom sve više teže vertikalnosti i eleganciji, čak vitkosti, koje ukazuju na doticaje s umjetnosti gotike koja je cvjetala u primorju. Takva

¹⁷ Lovrenović 2009, 59.

se nastojanja otkrivaju u stalnom povećanju relativne visine spomenika, ali i u "lomljenju" gornje plohe sanduka i pojavi novog oblika – sljemenjaka. Još jasnije se to nastojanje očituje pojavom uspravnih oblika stećaka, koje Š. Bešlagić u svojoj podjeli oblika smatra najmlađim oblicima i datira ih u drugu polovicu 15. st.¹⁸ Najvažnijim uspravnim oblicima smatraju se krstače i stupovi, spomenici koji svojim oblikom već odavno upućuju istraživače na utvrđivanje veza između tih novih oblika i promijenjenih društveno-povijesnih okolnosti.

Promijenjene društveno-političke prilike, a prije svega promjena religije vladajućih,¹⁹ još davno su dovedene u vezu s pojavom stećaka svrstanih u tipološku grupu stupova. Stećak u obliku stupa podrazumijeva nadgrobne spomenike u obliku uspravno postavljene "usađene" ploče / stele ili uspravno postavljenog sanduka koji se mogu širiti prema dolje ili prema gore, a s gornje strane završavaju vrlo različito – ravno, na dvije ili tri vode, zaobljeno ispućeno ili udubljeno. Karakteristični su za prostor istočne Bosne i za Srbiju, dok se u Hercegovini javljaju samo izuzetno. Malobrojni su. Od ukupnog broja stećaka koji daje Š. Bešlagić, svega 4 % otpada na ovaj tipološki oblik.²⁰

Prema istom autoru, taj tipološki oblik stećka pojavljuje se najranije oko sredine 15. stoljeća. Većina takvih stećaka nastala je na prijelazu 15. u 16. st. i tijekom prve polovice toga stoljeća. Takva datacija, kao i činjenica da se "uspravljani" stećci, iako se javljaju u čitavom rasponu oblika – stele i obelisci i tipološki nekategorizirani prijelazni oblici, ipak ustaljuju u obliku stupa, obliku najslbližijem muslimanskom nadgrobnom spomeniku, upućuju na povezanost s nadgrobnim spomenicima novih vladara i pripadnika nove religije. Poznato je da su se prvi nišani na prostoru današnje Bosne i Hercegovine pojavili i prije pada srednjovjekovne Bosne,²¹ čime se potvrđuje pretpostavka o utjecaju te nove vrste nadgrobnika na pojavu stećaka u obliku stupa i na njegove oblikovne karakteristike.

S obzirom na to da se pojava stećaka u obliku stupa, za koje Š. Bešlagić potpuno opravdano smatra kako su glavni i neposredni uzor za njihovu pojavu bili muslimanski nadgrobni spomenici, nišani, jasno povezuje s promjenama društveno-političkih odnosa i s pojavom nove religije,²² mislimo kako je gotovo izvjesno da je ono stanovništvo koje je prihvatilo novu vjeru prihvatilo i novi oblik nadgrobnika koji je, kako svojom morfologijom, tako u nekim od najranijih primjera i reljefom i ukrasima, slijedio i produžio umjetnost izrade stećaka te je transformirao u skladu s novonastalim prilikama i ukusima. Iako se nipošto ne smije zanemariti ni priliv novih umjetničkih izraza, u slučaju pojave uspravnog oblika stećka u obliku stupa odražava se jasna geneza koja se može pratiti od stećaka u obliku ploče, jačanja njegove masivnosti, sve snažnije vertikalnosti, do konačnog "uzdizanja" u oblik stupa, što je sretnom podudarnošću oblikovno odgovaralo obliku i tipu nadgrobnih spomenika novih vladara i nove vjere. Tako su se stećci – stupovi jednostavno i gotovo neprimjetno transformirali u nišane te postupno pratili prelazak lokalnog stanovništva srednjovjekovne Bosne i Hercegovine u okrilje nove vjere. O tom nam procesu svjedoče i pojedina muslimanska groblja sa starim nišanima na kojima se nalaze i srednjovjekovni nadgrobnici u različitim oblicima stećaka, najčešće ploče i sanduci.

U kontekstu promijenjenih društveno-povijesnih okolnosti mnogo je interesantnija pojava drugog osnovnog oblika uspravnih stećaka – krstače. Krstače su nadgrobni spomenici klesani u obliku križa jednako velikih gornjih krakova, kod kojih je visina dimenzija dominantna u odnosu na ostale koje se usklađuju s visinom spomenika u cilju oblikovanja jasno prepoznatljivoga križnog oblika. Varijacije na osnovni oblik prepoznaju se, gotovo isključivo, u načinu oblikovanja završetaka gornjih krakova, koji mogu završavati ravno, dvostrano ili trostrano zatesano, oblo, piramidalno, ne dovodeći u pitanje temeljni oblik križa. Ponekad dostižu uistinu monumentalne dimenzije s visinama preko tri metra.²³ Ti nadgrobni spomenici mogu biti pažljivo klesani i ukrašeni reljefnom dekoracijom, a mogu biti i rustično

¹⁸ Bešlagić 1982, 103-114.

¹⁹ O razvoju situacije na prostorima današnje BiH i čitave regije u okolnostima osmanlijskih osvajanja vidi u: Filipović 2019.

²⁰ Bešlagić 1982, 105.

²¹ Bešlagić 1978, 14-18.

²² Ibid.

²³ Najmonumentalniji primjer je krstača u Davidovićima kod Bileće s visinom od preko 370 cm.

Slika 4. Lokalizet Brajkovići (autor)

izvedeni. Izrazito su malobrojni. Š. Bešlagić od ukupnog broja stećaka otpisuje svega 0,5 % na krstače, točnije, samo je 336 primjeraka toga oblika, i to uglavnom na prostoru Hercegovine, oko Bileće, Gacka i Nevesinja, dok se u Bosni javljaju vrlo rijetko.

U tih 0,5 % stećaka u tipu krstače Š. Bešlagić je ubrojio i one nadgrobnike koji se na nekim nekropolama ili starim grobljima mogu vidjeti uz stećke drugih oblika, najčešće u tipu ploče, sanduka ili sljemenjaka. Takvi nadgrobnici, osobito česti u Hercegovini, u dolini Neretve, u obliku su križa, većih ili manjih dimenzija. Smatramo kako treba napraviti jasnu distinkciju između takvih nadgrobnika morfološko-tipološki utemeljenih na tipu križa i stećaka u tipu krstače. Ti križoliki nadgrobnici, koji su nastajali, datirano prema natpisima uklesanima na njima, od kraja 16. stoljeća gotovo sve do modernoga vremena, predstavljaju prijelazne oblike nadgrobnika kojima se povezuje stećak s križolikim nadgrobnim spomenicima. Takvi nadgrobnici jesu tip nadgrobnika kršćanskog stanovništva koje je nastanjivalo prostor srednjovjekovnih prostora Bosne i Hercegovine i nakon osmanlijskih osvajanja. Upravo su oni, uz osvrt na pojavu “uzdizanja” stećaka, pojavu stećka u tipu krstače, jako

indikativni i vrlo zanimljivi u kontekstu promjena u onodobnom društvu na prostoru Bosne i Hercegovine. Smatramo kako nam upravo nadgrobnici spomenici u obliku križa uz krstače i njezine morfološke varijetete mogu pomoći shvatiti ukupni razvojni put oblika stećka i dati odgovor na pitanje o tome šta je bilo sa stećcima na kraju njihove egzistencije, jesu li samo tako nestali i prestali se klesati ili su se preobrazili u neke druge oblike nadgrobnih spomenika.

Broj tipova prijelaznih oblika nadgrobnika s kojima se povezuju stećci s križolikim nadgrobnicima kasnijeg vremena nije mali, no zbog malobrojnosti i izrazite neujednačenosti pojedinih njihovih tipova i podtipova, ali i zbog nedovoljne istraženosti takvih pojava u sepulkralnoj umjetnosti Bosne i Hercegovine, izrazito je teško klasificirati ih na temelju njihovih oblikovnih karakteristika u tipološko-morfološke skupine ili u skupine prema kronologiji njihova nastajanja.

Zasada su jedino nešto bolje obrađeni specifični nadgrobnici koji se nalaze na nizu grobalja, isključivo katoličkih, na prostoru Lašvanske doline. Već raznolikost naziva koji su korišteni za njih, “hrišćanski nišan”,²⁴ “lašvanski križ”,²⁵ “bosan-

²⁴ Mazalić 1957, 97-118.

²⁵ Slipac 2004, 203-212.

Slika 5. Križ na lokalitetu Sveća, Drežnica (autor)

ski križ” ili “kriptokriž”,²⁶ kao i činjenica da ih najvažniji istraživač stećaka Š. Bešlagić naziva reduciranim krstačama, svjedoči svu složenost njihova tumačenja i određivanja. Inače, ti su nadgrobnici izrađeni od lokalnoga kamena, relativno grubo obrađeni, a uvijek su u obliku uspravno postavljene uže ploče, koja u gornjem dijelu završava polukružno, s time da bočno, tamo gdje bi kod križa bili poprečni krakovi, ima tek naznačena proširenja u vidu manjih ispupčenja. Nekada ih uopće nema, a nekada mogu biti udvojeni ili trostruki. Razvijeniji oblik spomenika može se sužavati u “vrat”, pa proširivati u “glavu”, a može imati i “porub” kojim se naglašava gornji zaobljeni dio spomenika. U pravilu su monumentalni, visine podudarne s prosječnom visinom čovjeka, a često je i značajno prelaze. No, pored tih monumentalnih, u narodu zvanih “velikih” križeva, na istim nekropolama, ali i drugdje, javljaju se i “mali” križevi, nadgrobni spomenici istoga oblika, samo znatno manje visine, koji su i brojniji, kao i vrlo često stećci u obliku ploča, sanduka i sljemenjaka. Sasvim je sigurno kako ti nadgrob-

nici svjedoče pojavu kršćanskog nadgrobnog spomenika u vremenu pojave inovjernog novog vladara, kao i da takav oblik nadgrobnika svoje korijene ima u tradiciji klesanja srednjovjekovnih nadgrobnika, stećaka.

Pored njih, u smislu geneze i razvoja kršćanskog nadgrobnika pred kraj samostalnosti srednjovjekovne države i pojave novog vladara koji je sa sobom donio i novu vjeru i običaje,²⁷ pa i način obilježavanja grobova, još su indikativniji spomenici predstavljeni s četiri primjerka koja nalazimo u zaseoku Sveća, na oko 2 km udaljenosti od sela Striževa. (Sl. 5.) O tim križevima pisao je Š. Bešlagić,²⁸ a spominje ih i N. Miletić kao početak pojavljivanja nadgrobnog spomenika

²⁶ Mićević-Đurić 2018, 39-51.

²⁷ Važno je napomenuti kako se kraj samostalnosti srednjovjekovne bosanske države nije dogodio naglo. Osmanlije su bile prisutne na tim prostorima relativno dugo vremena prije 1463., godine koja se smatra definitivnim padom Bosanskoga kraljevstva. Prisutnost Osmanlija na tim prostorima dugo se osjećala i, u biti, njihovo osvajanje prostora današnje BiH predstavljao je stoljeće i pol dug proces tijekom kojega su se događale značajne promjene na svim poljima i u svim segmentima postojanja nekog društva, tako i u pogledu religije i kulture. Vidi: Filipović 2019.

²⁸ Bešlagić 1956, 179-188.

u obliku križa “čije je trajanje nadživelo stečke i učinilo od njega opšte prihvaćeni grobni znak u toku sledećih vekova”.²⁹ O križevima u Drežnici kroz prizmu Arbuthnotova putopisa te problematici datiranja ovih nadgrobničkih spomenika pisala je i N. Čuljak.³⁰ U Drežnici vidimo nadgrobne spomenike visine cca 140 cm koji imaju razvijeni oblik križa sa zaobljenim gornjim krakom. Svi su izvedeni u lokalnom krečnjaku i ukrašeni jednostavnom tehnikom urezivanja bogato složenim linearnim ornamentima u kojima se često javlja križanje linija, što asocira na simbol križa, te figuralnim, pojednostavljenim antropomorfnim oblicima.

Pored ta dva oblika, koji su koliko-toliko obrađeni i prepoznati kao zasebne skupine u okviru kasnosrednjovekovne bosanskohercegovačke sepulkralne kulture i umjetnosti, na mnoštvu nekropola stećaka, ali i aktivnih kršćanskih groblja, nalazi se dosta veliki broj nadgrobničkih sličnih svojstava koji pokazuju čvrstu povezanost sa stećcima i nesumnjivo pripadanje kršćanskoj vjeri, a datiraju se u kraj samostalnosti srednjovekovnih država na našem tlu ili u početak osmanlijske vladavine. U pravilu, takvi nadgrobnici predstavljaju nekakve varijacije u oblikovanju slobodnostojećeg križa koji, uslijed različitog oblikovanja krakova, kako gornjega, tako i poprečnih, dobiva više ili manje antropomorfni oblik. Š. Bešlić je takve nadgrobne spomenike klasificirao kao “krstače s drugačije oblikovanim gornjim krakom” u podvrstama kod kojih je križ, odnosno njegov gornji krak: “oblikovan kao glava, oblikovan kao glava na vratu i gornji krak kao glava, poprečni opuštenu”.³¹

Takvi spomenici se nalaze, prema našim trenutnim saznanjima, pored spomenutih kriptokriževa srednje Bosne, u najvećem broju na prostoru istočne Hercegovine. Poznati su primjeri iz Nevesinja, Ljubinja, Gacka, Bileće, a ima ih i na nekropolama stolačkoga kraja, kao i u Podveležju i Raškoj Gori (Sl. 6.) u mostarskoj okolini, te na prostoru zapadne Hercegovine, ali u znatno manjem broju.³²

Slika 6. Krstača u Raškoj Gori kod Mostara (autor)

Među tim nadgrobnim spomenicima naziru se i određene skupine, odnosno neke među njima povezuju izrazite sličnosti u načinu oblikovanja. Tako bi jednu skupinu predstavljali nadgrobnici u obliku križa kod kojega je gornji krak izrazito nizak i znatno širi od ostalih, često blago zaobljen, u čemu se nazire početak traganja za antropomorfiziranim križnim oblikom. (Sl. 7.) Snažniji antropomorfizam je izražen kod skupine spomenika kod kojih je gornji krak potpuno zaobljen, a ponekad i pretvoren u kružni oblik, koji je postavljen na suženi dio, sličan vratu ljudskoga tijela. Ti spomenici mogu i u dekoraciji pokazivati sklonost antropomorfizmu, tako što se jednostavnim urezanim linijama oponašaju osnovni oblici ljudskoga lica.

Najsnažnije izražen antropomorfizam nalazimo u skupini nadgrobničkih spomenika kod kojih su bočni krakovi preobraženi u “ruke”, tako što su spuštenu, odnosno pod određenim kutom oboreni u odnosu na vertikalnu os osnovnoga oblika, ponekad suženi prema krajevima, dok je gornji krak kružnoga oblika, vrlo često s naznakama crta ljudskoga lica. (Sl. 8.)

²⁹ Miletić 1982, 35.

³⁰ Čuljak 2018, 117-127.

³¹ Bešlić 1982, 112, Tab. 7, i-lj, 3a-c.

³² Ovom ćemo prilikom izdvojiti samo neke karakteristične primjere. Napominjemo kako je riječ uglavnom o nadgrobnicima na koje smo naišli u dosada objavljenoj literaturi te da tek predstoji sistematičniji obilazak terena s ciljem utvr-

đivanja broja takvih nadgrobničkih spomenika, učestalosti njihovog pojavljivanja i prostornog rasporeda.

Slika 7. *Krstače na lokalitetu Maculje (autor)*

Kod svih tih nadgrobnih spomenika neupitna je povezanost s umjetnosti stećaka. Svi su klesani od lokalnog kamena na isti način kao i stećci. Često svojim dimenzijama odgovaraju prosječnim veličinama uspravnih oblika stećaka, osobito krstačama, a monumentalni primjeri ne predstavljaju nikakve izuzetke budući da imamo i stećke – krstače izrazito monumentalnih dimenzija. U načinu oblikovanja prepoznaju se isti obrasci koji su obilježili umjetnost oblikovanja stećaka – ustrajavanje na osnovnome obliku uz vrlo širok raspon i mogućnosti njegova inoviranja. Jednako kako postoji veliki broj inačica oblika sanduka ili sljemenjaka, ovisno o tome kako se istražuje i inovira osnovni oblik, tako i u načinu klesanja kasnih krstača uočavamo vrlo raznolike pristupe istraživanju osnovnoga oblika, uz stalnu brigu o tome da osnovni oblik križa ostane prepoznatljiv.

Srodnost s umjetnošću stećaka još je jasnije vidljiva u izvedbi, repertoaru i načinu primjene reljefnoga ukrasa. Svi su ukrasi izvedeni istim tehnikama kao i na stećcima. Riječ je o izrazito

plitkim reljefima u kojima, u pravilu, nema plastičnijeg oblikovanja i modeliranja ili urezivanja ukrasa u kamen. Finoća izvedbe dosta je slaba. Rijetki su primjeri neke finije i bolje plastične obrade. U načinu ukrašavanja krstača i njezinih varijeteta prepoznaje se opadanje kvalitete izvedbe, ali i izrazita redukcija repertoara ukrasa i simbola, koji se svode na najjednostavnije bordure, te križeve jednostavne izvedbe i oblika, plastične ili urezane. Bordure i križevi predstavljaju najčešće i najbrojnije ukrase na ovim nadgrobnicima. Uz njih se javljaju i rozete ili neki jednostavniji oblici koji bi se prema uobičajenoj klasifikaciji mogli svrstati u astralne motive.³³ Ostali motivi se tek izuzetno pojavljuju. Međutim, kod jedne grupe ovih nadgrobnih spomenika može se uočiti jedan način ukrašavanja koji se dovodi u vezu s pojavom naznaka antropomorfности spomenika, kada se javlja okrugli gornji krak nalik na glavu, suženje ispod njega kao naznaka vrata ili spuštene bočni krakovi kao oponašanje ramena i ruku

³³ Bešlagić 1982, 130-139.

Slika 8. Krstača na lokalitetu Bakračuš, Podveležje
(autor)

ljudske figure. Kod tih spomenika, ali ponekad i kod drugih, uočava se izvedba ukrasa koji na najreduciraniji mogući način, samo s par crta, počinju opisivati crte ljudskog lica. Tako se na tim spomenicima prepoznaju točke očiju, ravna okomita crta nosa, a rjeđe i neki drugi elementi ljudske fizionomije.

Prema dosadašnjim spoznajama, takvi nadgrobnici u vidu varijacija slobodnostojećeg križa s pojačanim naznakama antropomorfnosti kronološki su podudarni s kriptokriževima iz Lašvanske doline, u kojima također prepoznajemo elemente uvođenja antropomorfizma. Svi se ti spomenici datiraju u drugu polovicu ili kraj 15. i u čitavo 16. stoljeće. Stoga zaključujemo kako se u takvim oblicima nadgrobnih spomenika nalazi odgovor na pitanje gdje su nestali stećci.

Takvo mišljenje temeljimo na posve opravdanoj pretpostavci o tome kako oblikovanje stećaka, odnosno obilježavanje grobova stećcima, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine nije moglo tek tako nestati u trenutku dolaska novoga vladara. Taj se običaj modificirao i prilagodio novonastalim uvjetima u kojima je ostajanje u "staroj vjeri" domaćem stanovništvu postavljalo nove izazove. S jedne strane, islamizacija je

značila neke pogodnosti, s druge, tradicija je čuvala identitet. Između ostaloga, trebalo je pronaći prikladan način oblikovanja nadgrobnog spomenika, jednoga od javnih i jasno vidljivih pokazatelja religijske pripadnosti, koji je trebao zadovoljiti vjerske stavove novih vladara, ali i ostati u tradicijskom okviru koji je čvrsto povezan s identitetom.

Dok je u tipološko-morfološkom smislu zadovoljavajuće razjašnjena transformacija oblika stećaka iz dotada uvriježenih oblika ploče, sanduka i sljemenjaka u nove vertikalne oblike stupa i križa, s jedne strane oponašanjem nišana i nastojanjem da se oblik križa prikrije, a s druge možda i nesvjesnim priklanjanjem umjetničkim oblicima primorja, dotad glavnog izvorišta umjetničkih utjecaja, intenziteti utjecaja koji su doveli do takve transformacije uopće nisu rastumačeni. Dok se kod drežničkih križeva može govoriti o kontinuiranom razvoju oblika nadgrobnika utemeljenome u višestoljetnoj tradiciji oblikovanja stećaka i eventualno utjecajima sa susjednih kršćanskih prostora koji su doveli do uspravljanja stećka, primjeri kriptokriževa iz lašvanske doline svjedoče drugačije utjecaje, odnosno, svjedočanstvo su dodira s posve novim umjetničkim shvaćanjima i drugim i drugačijim civilizacijskim tekovinama.³⁴ Upravo takve, relativno ograničene pojave, odnosno njihovo rasprostiranje i činjenica da se neki od tih oblika vežu isključivo za neke prostore, ukazuju na mogućnost određivanja izvorišta i snage utjecaja koji su doveli do specifične pojave. Uostalom, u okviru cjelokupne umjetnosti stećaka, stećaka u obliku stupa ima najviše na prostoru istočne Bosne i Podrinja,³⁵ što se može objasniti ranijim izravnim dodirima s Osmanlijama i nišanima.³⁶ Ukoliko sagledamo prostor istočne Hercegovine i zaleđe Dubrovnika, uvidamo da se na tom prostoru javlja najveći broj krstača,³⁷

³⁴ Samo jedan od primjera vrlo složene političke situacije na prostoru današnje BiH je bitka na Lašvi, koja se dogodila u ljeto 1415. godine između vojske Žigmunda Luksemburškog i Osmanlija. Tom prilikom ugarska je vojska doživjela težak poraz nakon kojega je osmanlijsko prisustvo na tom prostoru u narednim godinama i desetljećima, sve do konačnoga pada Bosanskoga kraljevstva kontinuirano trajalo u smanjenom ili pojačanom intenzitetu. Vidi: Filipović 2019, 242-250.

³⁵ Bešlagić 1982, 103-106.

³⁶ Filipović 2019, 83-222.

³⁷ Bešlagić 1982, 107-112.

čime se potvrđuje izravna ovisnost toga područja o Dubrovniku kao centru kojemu je gravitirao od davnina.

Varijanta križa transformiranoga u oblik nalik nišanu ili u krstaču, antropomorfni križ ili neku njegovu podvarijantu, daje indikacije za određivanje dominacije utjecaja, ali i za interpretaciju uvjeta u kojima su kršćani živjeli u vremenu nakon osvajanja, te načina na koji je domaće kršćansko stanovništvo reagiralo na novoga vladara i novu vjeru koju je sa sobom donio i širio. Pri tome se ne smije zaboraviti nesporna činjenica da se u prvo vrijeme nakon osmanlijskih osvajanja islamizacija nije provodila nasilno, nego su jedni pored drugih živjeli Turci, Slaveni koji su prešli na islam, ali i oni koji su ostali u "staroj vjeri". Čini se kako je upravo razdoblje početkom osmanlijske vladavine, od 1463. do 1514. godine, bilo najmirnije i najpovoljnije za nastavljane neometanog djelovanja kršćanskih zajednica.³⁸ U takvim okolnostima, kao i u želji da se sa što manje nevolja prilagodi novonastalome stanju, vrlo je vjerojatno kako se način obilježavanja mjesta vječnog počivališta domaćeg stanovništva počeo mijenjati, a najbolji način za to bilo je povezivanje oblika tradicionalnog nadgrobno spomenika – stećka i nadgrobno spomenika novog vladara – nišana.

Osim uzajamnih umjetničkih utjecaja koji su prateći element nastanka svih umjetničkih pojava nastajućih na prostorima izravnog ili manje izravnog, ali snažnog dodira dviju različitih kultura i umjetničkih tradicija, transformacija stećaka u stupove slične osmanlijskim nišanima može se protumačiti i načinom na koji je domaće kršćansko stanovništvo nastojalo zaštititi svoje pokojne i njihova vječna počivališta, ali i svoje sebstvo, od stranih, inovjernih osvajača. U tom kontekstu pojava krstače, kao jasnoga znaka pripadanja kršćanskoj vjeroispovijesti, koja se također veže za kraj 15. i 16. st., mogla bi se činiti negacijom takvog zaključka.³⁹ Međutim, njihova se pojava treba shvatiti kontrapunktom pojavi stupova. Dok se na prostorima izloženima prvom osmanlijskom pritisku javljaju nadgrobnici koji izražavaju strah od novoga i drugačijega te želju za prilagodbom novonastaloj situaciji, na drugim prostorima u pojavi krstače pre-

poznaje se potreba za naglašavanjem razlike u vjerskoj pripadnosti vlastitim najsnažnijim simbolom – križem, odnosno poistovjećivanjem ljudske figure i križa, čime se simbolično označava Kristova žrtva na križu. Nije sigurno možemo li u tome prepoznati složeniju poruku, poistovjećivanje kršćanske stvarnosti sa žrtvom podnesenom za iskupljenje čovječanstva i spasenje koje one koji su podnijeli takvu žrtvu čeka na drugom svijetu. Svakako, sloboda kojom se izrađuju i postavljaju križevi na grobljima, dakle jednoj vrsti javnoga prostora, posljedica je tolerantnog odnosa Osmanlija prema drugim religijama na teritoriju kojim vladaju, kakav je postojao upravo u vrijeme osvajanja Balkana, odnosno u vrijeme njihova vrhunca, kada im pripadnici drugih vjera,⁴⁰ pa ni kršćani nisu predstavljali nikakvu opasnost ili mogući izvor problema. Vjerojatno su sve to okolnosti i razlozi činjenici da je bilo moguće da se tada na novoosvojenim prostorima proces uspravljanja stećka dovrši postavljanjem jasnog simbola stare religije i, u biti, čitav nadgrobnik pretvori u veliki križ, što se najjasnije i najčešće vidi na prostoru Hercegovine. (Lokalitet Brajkovići, autor).

Tako se završava razvojni proces srednjovjekovnih nadgrobno spomenika Bosne i Hercegovine – stećaka. Završni oblik predstavljaju s jedne strane stupovi, koji jednostavno i lako prelaze u nišane u onim sredinama gdje je većina lokalnog stanovništva prihvatila vjeru novih vladara, a s druge strane krstače, kao nadgrobnici onog dijela stanovništva koji je želio zadržati svoj identitet i njega potvrditi i nadgrobno spomenicima čvrsto vezanim uz tradiciju prostora i sam identitet. U krstačama, kao i u varijetima tog oblika stećka, pronalazimo odgovor na dilemu je li se nastavila tradicija izrade stećaka na stari način, ili se pokušalo pronaći neki novi oblik nadgrobnika koji bi svojim izgledom više odgovarao vjerskom identitetu onih koji su se željeli i izgledom nadgrobnika jasno razlikovati od onih koji su prešli na islam. Križ kao simbol pripadanja kršćanstvu postao je nezamjenjiv. Razvio se tijekom procesa uspravljanja stećaka u društveno-povijesnim okolnostima koje su zahtijevale donošenje važnih odluka u kontekstu učvršćivanja identiteta stanovništva bosansko-hercegovačkog prostora u vrijeme dolaska

³⁸ Ćirković 1964; Gavran 1990.

³⁹ Bešlić 1982, 122-124.

⁴⁰ Filipović 1970, 141; Gavran 1990.

novih vladara i nove religije. Osnovni oblik je variran u istraživanju mogućnosti, moguće i u kontekstu stvaranja složenijih ikonoloških sadržaja. Na kraju se ponovno vratio na najjednostavniji osnovni oblik, u vrlo velikom rasponu dimenzija, koji se pokazao kao zadovoljavajući znak na mjestu vječnog počivališta domaćeg čovjeka kršćanina. O tome koliko je to bilo uspješno rješenje svjedoče brojni kameni križevi različitih veličina koji se nalaze na grobljima i katolika i pravoslavnih na čitavome prostoru današnje Bosne i Hercegovine te njoj kontaktnih prostora susjednih država Srbije, Crne Gore i Hrvatske. Taj oblik nadgrobnika sve do sredine 20. st. ostao je glavni oblik nadgrobnog spomenika na kršćanskim grobljima tih prostora.

Summary

Where have Stećci “gone”?

Stećci – medieval tombstones, represent the most significant segment of medieval Bosnian sepulchral culture and art. It is possible to track the evolution of forms in the time period from the 12th to 16th century. However, it's not clear what exactly happened with those specific, monumental tombstones. Have they just stopped being carved like that or have they continued to “live” in modified forms?

Even though it's difficult to date the stone slabs, chest shaped and the sarcophagy tombstones with accuracy, the appearance of the stećak in the form of pillar and cross shaped tombstone is related to the time of early Ottoman rule in these areas. The appearance of those forms is also in the closest relation with changed circumstances of transitional period, new religion and socio-political situation, in which redefining of identity occurred.

While there is a connection between stećak in the form of pillar and the Muslim tombstone called “nišan”, there thus appear to be differences between the two. Cross shaped tombstones can easily be confused with the cross-like gravestones that date back to the end of the 16th century.

Precisely, these cross shaped gravestones which appear in diversity of forms at the end of the 16th century, present the transitional shapes of the gravestones which are tied to the later Christian cross shaped gravestones.

Crypto crosses that can be found in Lašva valley, the crosses from Drežnica, the whole lineage of diverse cross shaped and anthropomorphic tombstones from the late 15th and 16th century, alongside the late forms of stećak tombstones – pillars and crosses, enable us to understand the evolution of the shape of stećak and give us an answer to what happened to the stećak-medieval tombstones at the “end of their existence”.

Popis slika

- Slika 1. Ploče na lokalitetu Šarampovlje u Kruševu kod Mostara (autor)
- Slika 2. Visoki sanduci na postolju, lokalitet Šarampovo (autor)
- Slika 3. Visoki sljemenjaci na lokalitetu Ričina (autor)
- Slika 4. Lokalitet Brajkovići (autor)
- Slika 5. Križ na lokalitetu Sveća, Drežnica (autor)
- Slika 6. Krstača u Raškoj Gori kod Mostara (autor)
- Slika 7. Krstače na lokalitetu Maculje (autor)
- Slika 8. Krstača na lokalitetu Bakračuša, Podveležje (autor)

Literatura

- Anđelić, P.* 1984, Doba srednjovjekovne bosanske države, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo 1984.
- Benac, A.* 1950, Radimlja, Srednjovjekovni nadgrobnici spomenici Bosne i Hercegovine, I., Zemaljski muzej, Sarajevo 1950.
- Benac, A.* 1952, Široki Brijeg, Srednjovjekovni nadgrobnici spomenici Bosne i Hercegovine, III., Zemaljski muzej, Sarajevo 1952.
- Benac, A.* 1967, Stećci, Izdavački zavod “Jugoslavija”, Beograd 1967.
- Bešlić, Š.* 1956, Stećci Raške gore, Naše starine: godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetкости u BiH III, Sarajevo 1956, 253-260.
- Bešlić, Š.* 1956, Stari krstovi u Drežnici, Naše starine: godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetкости u BiH III, Sarajevo 1956, 179-188.

- Bešliagić, Š.* 1971, Stećci, kataloško-topografski pregled, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
- Bešliagić, Š.* 1971a, Stećci i njihova umjetnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1971.
- Bešliagić, Š.* 1982, Stećci – kultura i umjetnost, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
- Bešliagić, Š.* 2004, Leksikon stećaka, Svjetlost, Sarajevo 2004.
- Bešliagić, Š.* 1978, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978.
- Bujak, E.* 2018, Stećkopedija: kameno blago stare bosanske države, Mladinska knjiga, Sarajevo 2018.
- Čuljak, N.* 2018, Križevi u Sveći (Drežnica kod Mostara) kroz prizmu Arbuthnotova putopisa, Suvremena pitanja: časopis za prosvjetu i kulturu, Mostar 2018.
- Ćirković, S.* 1964, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964.
- Dizdar, G.* 2015, Književni susreti “Preko rijeka”: Mak Dizdar, Fondacija Mak Dizdar, 5. 10. 2015. <https://web.archive.org/web/20190214222339/http://makdizdar.ba/knjizevni-susreti-preko-rijeka-mak-dizdar/>.
- Filipović, E. O.* 2019, Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463), Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019.
- Filipović, N.* 1970, Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku, *Godišnjak ANUBiH*, Sarajevo 7/1970.
- Gavran, I.* 1990, Od podjele Provincije do biskupa Miletića (1757–1831), u: *Sputnici bosanske povijesti*, Svjetlo riječi, Sarajevo 1990, 77–91.
- Kuripešić, B.* 2001, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530., Narodna biblioteka Srbije, Beograd 2001.
- Lovrenović, D.* 2009, Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka, Rabic, Sarajevo 2009.
- Lovrenović, I.* 2012, Bosanski križ – Kršćanski nadgrobni spomenici iz razdoblja turske vlasti, <http://ivanlovrenovic.com/2012/01/bosanski-kriz/> (12. 6. 2023)
- Mazalić, Đ.* 1957, Hrišćanski nišani u okolini Travnička – evidencija važnijih spomenika i predlozi za zaštitu, *Naše starine IV*, Sarajevo 1957, 97–118.
- Mićević-Đurić, T.* 2018, Kriptokriževi srednje Bosne, Likovne umjetnosti, arhitektura i povijesni identiteti, Zbornik Dana Cvite Fiskovića VII, Zagreb 2018, 39–51.
- Miletić, N.* 1982, Stećci, Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd – Zagreb – Mostar 1982.
- Slipac, M.* 2004, Lašvanski križ, Hercegovina, Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, god. 18, br. 10, Mostar 2004, 203–212.
- UNESCO 2015, Stećci Medieval Tombstones. Nomination Document for the Inscription on the UNESCO World Heritage List. Bosnia and Herzegovina, Republic of Croatia, Montenegro, Republic of Serbia, January 2015. <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1504.pdf>.
- Vego, M.* 1964, Bekija kroz vijekove, Narodni univerziteti Grude i Posušje, Sarajevo 1964.
- Vego, M.* 1961, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., XV–XVI, Sarajevo 1961.
- Wenzel, M.* 1965, Ukasni motivi na stećcima, Veselin Masleša, Sarajevo 1965.